

VAN HEERLIJKHEID TOT HERINDELING GRAMSBERGEN DOOR DE EEUWEN HEEN

<i>Hoofdstuk</i>		<i>paginanummer</i>
1	Inleiding	4
2	Gramsbergen	5
1	Vroegste sporen Gramsbergen	5
2	Ontstaan als nederzetting	6
3	Belangrijkste ontwikkelingen van de gemeente	6
4	Bijzondere verhalen over Gramsbergen	8
5	Gramsbergen in kaart door de eeuwen heen	12
6	2001: een nieuwe gemeente	16
3	Conclusie	18
4	Verder lezen	19

1 INLEIDING

In deze lesbrief zal het gaan over wat er vroeger allemaal gebeurd is in Gramsbergen. Gramsbergen hoort tegenwoordig bij de gemeente Hardenberg. Daar hoort niet alleen de stad Hardenberg zelf bij, maar ook wat vroeger de gemeente Avereest was. Deze drie zijn pas sinds 2001 samen, maar heel vroeger waren de grenzen niet zo sterk.

Aan het begin van de jaartelling bijvoorbeeld bestond Gramsbergen als plaats nog niet. Ook Hardenberg en Avereest niet. Alles was nog onbebouwd, dus een dorp of stad was nog niet te herkennen. In de loop van de tijd hebben de mensen een vaste plek uitgekozen om te gaan wonen. Als er nog niet zoveel mensen op één plaats wonen, is het natuurlijk het veiligst en het best om samen te gaan werken. Vooral wanneer er in de buurt mensen of dieren zijn die groter en sterker zijn, kun je moeilijk in je eentje blijven. Zo gaat het ook met dorpjes en kleine steden. Wanneer ze alleen niet sterk genoeg zijn, roepen ze de hulp in van een ander, zodat ze samen sterker staan.

Ook in de vroegere contacten tussen Gramsbergen en de plaatsen in de buurt is samenwerking te zien. Ongeveer 200 jaar terug hadden Gramsbergen en Hardenberg dezelfde schout. Een schout is een persoon die als taak had de gemeente te besturen, hoofd te zijn van de plaatselijke politie en voorzitter te zijn van de plaatselijke rechtbank. Het is een beetje te vergelijken met de burgemeester van tegenwoordig. De Gramsbergse schout werkte dus ook in Hardenberg. De twee steden werkten samen binnen één grondgebied.

De gemeente Hardenberg van tegenwoordig werkt eigenlijk ook samen: de gemeenten Avereest, Gramsbergen en Hardenberg waren eerst

zelfstandig, maar vormen nu één grote gemeente. Door samen te werken kun je vaak meer bereiken. Sommige dingen zijn natuurlijk nog wel typerend voor Gramsbergen of Hardenberg, bijvoorbeeld Gramsbergen Lichtstad. Dat is goed, want je eigen geschiedenis is ook belangrijk. Zo heeft iedereen zijn eigen stukje geschiedenis, en die stukjes vormen samen één verhaal.

Voor elk van de drie vroegere gemeenten die tegenwoordig Hardenberg vormen, is er een lesbrief. Dus voor Avereest, Gramsbergen en Hardenberg. In deze lesbrief wordt een deel van de geschiedenis van Gramsbergen verteld. Kijk wat je ervan herkent, lees wat je nog niet wist en bedenk hoe jouw geschiedenis er uit ziet en er later nog uit kan gaan zien.

2 GRAMSBERGEN

1 Vroegste sporen Gramsbergen

Vaak denken mensen dat je pas kunt zien wanneer een plaats bestaan heeft als je er huizenresten van hebt. Maar er zijn nog veel oudere sporen te vinden. Niet altijd van huizen, maar wel van voorwerpen die erop wijzen dat er op een plaats al heel lang geleden mensen leefden.

Zo zijn er in Gramsbergen sporen gevonden uit de prehistorie. Uit de Late Oude Steentijd om precies te zijn. Die was ongeveer 35.000 tot 10.000 jaar geleden. In 1972 is er op een aantal plaatsen in Gramsbergen vuursteen ontdekt.

Figuur 1: vuurstenen; nummers 1 zijn pijlpunten, nummer 5 is de kern van een steen waar scherven afgeslagen zijn

Dat is een oude steensoort die veel in de prehistorie gebruikt werd. Het wordt zo genoemd omdat je, door kleine scherven van de steen af te slaan, vonkjes en dus vuur kunt maken. In de prehistorie was vuur heel belangrijk voor warmte, licht en bescherming. Ook konden de mensen van het vuursteen werktuigen maken zoals messen en pijlpunten. Dat stukjes vuursteen in de grond van Gramsbergen gevonden zijn, betekent dat er op die plaats ongeveer 10.000 jaar terug al mensen hebben geleefd. Een echte plaats of dorp was het toen natuurlijk nog niet.

Niet ver van Gramsbergen, in Mariënberg, zijn heel oude sporen in de grond gevonden: oude jaspisstenen, graven en haarden uit de Middensteentijd van ongeveer 10.000 jaar oud.

Behalve uit de Prehistorie zijn in Gramsbergen ook archeologische resten gevonden uit de Middeleeuwen. In 1934, toen er gegraven werd bij de gracht, vonden de mensen resten van een kasteelmuur en beeldhouwwerk. Het nieuws van deze oude resten haalde meteen de krant. In *De Vechtstreek* van december werd daarover geschreven:

Daarbij is men gestoten op de fundamenten van het vroegere kasteel van den Heer van Gramsbergen. Ook werden enige beelden gevonden die het vroegere kasteel versierd zullen hebben. Het was een in zandsteen gebeeldhouwde vrouwenfiguur, een leeuwenkop en een ornament van bladeren en trossen druiven. [...] Bij de werkzaamheden werd een tweetal oude geweren gevonden, benevens een prachtig uitgewerkt beeld, voorstellende een of ander oud adellijk persoon, alsmede een schedel van een mens. Daar dit werd gevonden op de plaats waar tot 1602 het oude kasteel gestaan heeft, vermoedt men dat het daarvan afkomstig is.

2 Ontstaan als nederzetting

Over het gebied rond Gramsbergen in de periode na de Steentijd en voor de Middeleeuwen weten we niet veel. Ongeveer in de 11^e eeuw, dus tijdens de Middeleeuwen, had de plaats al wel belangrijke voorrechten. Sowieso wordt er gedacht dat Gramsbergen als plaats eind 14^e eeuw al bestond en sommigen denken dat dat zelfs al in 1225 het geval was. In die tijd wordt namelijk gesproken over het plaatsje 'Bergene'. Plaatsnamen zijn in de loop van de tijd veel veranderd, dus wie weet is Bergene, dat iets ten westen lag van waar Gramsbergen nu ligt, wel het vroegere Gramsbergen geweest. In 1442 werd er voor het eerst gesproken over het 'stedeke' Gramsbergen. Archeologen hebben in de Boomhofstraat sporen gevonden van graankorrels die verkoold zijn door brand. Er lag aardewerk bij uit de 14^e/15^e eeuw. Het is goed mogelijk dat de plaats, waar dit gevonden is, een middeleeuwse bierbrouwerij is geweest.

3 Belangrijkste ontwikkelingen van het dorp/de gemeente

Natuurlijk zijn er in de loop van de tijd veel veranderingen geweest in het gebied rondom Gramsbergen. Er zijn allerlei ontwikkelingen geweest die er aan hebben bijgedragen dat Gramsbergen er tegenwoordig zo uit ziet. Deze ontwikkelingen hebben te maken met de mensen en cultuur, met geldzaken, met politiek of met het geloof.

Mens & cultuur

In het oude plaatsje 'Gramsberghe', toen het nog een Heerlijkheid was (zie §2.4), waren verschillende inwoners met verschillende rechten. Zo waren er hofhorigen. Zij woonden in en rond het koetshuis en kregen bescherming van het kasteel van de heer. Ook waren er lijfeigenen. Zij waren vrij op twee voorwaarden: 1) zij moesten in tijden van strijd de heer helpen en 2) elk jaar

moesten zij een man laten helpen bij werk op het kasteel, waarvoor ze twee kannen bier per dag kregen. Tot slot woonden er ook ambachtslieden, die goed waren in het maken van voorwerpen met hun handen, zoals schoenmakers of pottenbakkers.

Er hebben drie grote branden gewoed in Gramsbergen. De eerste twee waren in 1517 en 1530. De plaats is toen twee keer helemaal afgebrand. In 1777 was er opnieuw een brand. Toen brandden de pastorie, de school, de torenspits en 44 huizen af. Wat overbleef waren 16 huizen en twee schuren.

Uit het verhaal van de journalist Harm Boom uit 1843 weten we dat Gramsbergen er in zijn tijd niet echt mooi uit zag. Het enige dat de plaats wat aanzien gaf, waren de toren en de kerk. Hij schrijft ook dat de meeste mensen in de weverij werkten en dat iedere inwoner land en vee bezat.

Een belangrijke plek in Gramsbergen was het Meiboomsplein. Het was niet alleen een ontmoetingsplaats. Ook was er een *dobbe*. Dat was een gegraven poel met water, dat bij bijvoorbeeld brand gebruikt kon worden als bluswater. In 1795 was er nog iets bijzonders met die plek: er werd toen een meiboom geplant in de poel als teken van vrijheid, omdat Gramsbergen door de komst van de Fransen gescheiden werd van Hardenberg.

Begraven gebeurde al sinds heel vroeger in en rondom de kerk. Napoleon verbood dit in 1804, waardoor het niet meer op het kerkhof maar op een begraafplaats moest gebeuren.

In 1905 werd Gramsbergen beter bereikbaar doordat er een spoorlijn naar Zwolle in gebruik werd genomen.

Geldzaken

Gramsbergen schijnt niet heel rijk te zijn geweest. Dat weten we uit oude belastinggegevens. De stad zelf moest in 1694 18.600 gulden betalen. Dat is

drie keer zo weinig als de Heer van Gramsbergen (zie ook § 2.4), die wel 60.000 gulden moest betalen. En ook nu geldt nog: hoe meer geld je verdient, hoe meer belasting je betalen moet. Misschien heeft het weinige bezit ook te maken gehad met dat Gramsbergen tussen 1620 en 1622 onderdak heeft moeten geven aan soldaten. Dat kostte natuurlijk veel geld. Ook al werd dat geld later wel teruggegeven, die eerste jaren merkte Gramsbergen natuurlijk wel dat ze minder geld hadden dan gehoopt. Veel weten we niet over de geldzaken, maar wel dat in 1751 alle inwoners samen 53.000 gulden hadden.

In 1809 werd toestemming gegeven voor het graven van een kanaal dat van Hasselt naar Gramsbergen liep. Het kanaal werd *De Dedemsvaart* genoemd, naar Willem Jan baron van Dedem (zie ook §2.4 in de lesbrief over Avereest). Het kanaal werd onder andere gebruikt om veen en turf te vervoeren. Niet alleen het graven, ook het veen zelf was goed voor de handel.

Opnieuw gaat het later niet goed met de geldzaken. Oktober 1929 was het begin van een wereldwijde economische crisis. Binnen zes jaar was het aantal werklozen in Nederland wel vijf keer zo groot en uitkeringen waren maar net genoeg om de huur en het eten van te betalen.

Politiek

In 1227 is er een groot gevecht bij Ane, vlakbij Gramsbergen. De Drenten komen in opstand tegen de bisschop. Die denkt het groepje opstandelingen gemakkelijk te kunnen verslaan met zijn leger. Maar waar hij niet aan had gedacht, was dat het gevecht in een moeras was. Hij verloor van het kleine groepje Drenten. De bisschop die hem opvolgt, Willebrand van Oldenburg, neemt later wraak en is daarna korte tijd de baas.

In de 16^e en 17^e eeuw is er veel gestreden om de macht over Gramsbergen. Spaanse soldaten, Hollandse prinses, een stadhouder uit

Groningen, een Duitse bisschop en de heren van Gramsbergen (zie ook §2.4) wilden allen de baas zijn over het kasteel. Uiteindelijk werd dat kasteel afgebroken in 1674.

In 1813 komen Russische troepen bij Gramsbergen de Nederlandse grens over. Dat betekent na veel gevechten het einde van de Franse overheersing in Overijssel.

In de 20^e eeuw is er een tijd geweest waarin andere mensen dan normaal (zoals de burgemeester en wethouders) de macht hadden. Dat was tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers onder leiding van Hitler bezetten Nederland en bepaalden steeds meer de regels in heel het land. Hitler kon in Duitsland zo veel macht krijgen, doordat de mensen in de crisistijd behoefte hadden aan een sterke leider die oplossingen beloofde.

Geloof

Op de plaats waar mogelijk een bierbrouwerij geweest is (zie ook §2.2) zijn het hoofd van een stenen Mariabeeldje en een bord met de tekst (Jo)'hannes' gevonden. Dat geeft aan dat geloof in ieder geval een rol heeft gespeeld in het Gramsbergen van de late Middeleeuwen. Rond die tijd heeft in Gramsbergen ook een eigen kerk gestaan. We weten dat die vanaf 1389 al bestond. Of dat ook het jaar is waarin de kerk is gebouwd, weten we niet zeker.

In 1608 kreeg Gramsbergen zijn eerste predikant. Die kreeg ruzie en vertrok in 1615 naar Lochem. De predikant kreeg niet veel geld, dus misschien is hij daarom wel weggegaan. Per jaar kreeg hij maar ongeveer 350 gulden. Maar dat was nog altijd zeven keer zoveel als het loon van een schoolmeester.

In 1673 werd de oude kerk verwoest door het leger van de bisschop van Münster. De Hervormde kerk die er nu nog staat is in 1878 gebouwd. De kerktoeren is ouder. Die dateert uit 1776, een jaar voor de derde stadsbrand

(zie ook het kopje 'Mens & cultuur'); een gedeelte van de torenmuur stamt nog uit de 15^e eeuw. In 1878 heeft men dus de kerktoeren laten staan en de kerk opnieuw gebouwd.

Figuur 2: De oude kerktoeren en de kerk in Gramsbergen

4 Bijzondere verhalen over Gramsbergen

In dit hoofdstuk kun je twee bijzondere verhalen over Gramsbergen in de geschiedenis lezen. Er zijn er natuurlijk veel meer, maar alle verhalen vertellen zou te veel zijn. De verhalen hieronder gaan over het Huis & de Heerlijkheid Gramsbergen en een oud doktersboek.

Het Huis Gramsbergen en de Heerlijkheid Gramsbergen

In Gramsbergen bestond iets wat in andere plaatsen niet veel voorkwam – in ieder geval in Hardenberg en Avereest niet: er bestond een ‘heerlijkheid’. Dat betekent dat een ‘heer’ er de leiding had. Net zoals een koning de leider is van een koninkrijk, is een heer de leider van een heerlijkheid. Alle inwoners vielen onder het gezag van de heer. Hij bepaalde de regels en had eigen wetten, bijvoorbeeld over het erven van familiezaken of over de belasting.

Door één van de vele heren die Gramsbergen gehad heeft, is een ‘sterk huis’ gebouwd met een gracht er omheen. Dat was waarschijnlijk Heer Hinrich, die zich in 1339 ‘van den Gramsberghe’ noemde naar de plaats waar het huis stond. We weten dat ene ‘Egbert van Gramsbergen’ in 1380 de heer was. Bij het huis is later een kasteel gebouwd. Het had muren en torens van oersteen en lag aan de Vecht.

De heer kreeg er in 1413 een taak bij: hij werd ook Drost van Salland. Hij bestuurde een gedeelte van de huidige provincie Overijssel. Naast de hoogste bestuursambtenaar was hij ook de hoogste rechter in zijn gebied. Het was een heel belangrijke functie. Als rechter had hij ook het zogenaamde ‘halsrecht’: hij kon mensen ter dood veroordelen.

Een drost had geen recht over de steden. Steden vielen vaak onder de rechtspraak van een bisschop. Omdat de bisschop natuurlijk niet graag zag dat plaatsen onder het gezag van een drost vielen, zodat er maar weinig voor

hemzelf overbleef om te besturen, heeft die wat slims bedacht. De bisschop gaf stadsrechtprivileges aan dorpjes. Zo kregen ze dezelfde status als steden en had de drost er ook geen recht meer op.

In 1572, tijdens de 80-jarige oorlog, namen Spaanse troepen Gramsbergen in. Er werd over en weer gevochten en ook het kasteel kwam de ene keer in de handen van de ene partij en daarna werd het weer ingenomen door de andere. Het kasteel leed daardoor veel schade.

Alles wat onder de heerlijkheid viel, ging met een overname over naar de nieuwe heer. Ook het bijbehorende grote Huis Gramsbergen. De familie Van der Eze heeft het bijvoorbeeld in bezit gehad. Verder was na de 16^e eeuw Reinier van Asewijn de heer. Later werd dat de familie Van Haeften. Vaak ging de Heerlijkheid over van vader op zoon. Het kon dus geërfd worden.

Het kasteel kwam in de 17^e eeuw via aankopen en erfenissen in het bezit van Dirk Statius van Haeften. De bisschop van Münster wilde het toen veroveren. Gerrit van Riemsdijk had de leiding over de verdediging. Helaas werden ze wel verslagen. Daarna kon de bisschop het kasteel Coevorden ook veroveren. Toen ene Rabenhaupt Coevorden een half jaar later terug veroverde, ging de bisschop het kasteel van Gramsbergen versterken. Ook maakte hij een dam in de Vecht en liet al het water richting Coevorden stromen om die stad onder water te zetten. Zo moesten de Coevordenaren zich wel weer overgeven om niet te verdrinken. Maar ze hadden geluk: de dam brak en het water stroomde de stad weer uit. Toen in 1674 de bisschop het kasteel van Gramsbergen verliet, heeft Rabenhaupt meteen het kasteel laten verwoesten, omdat het te gevaarlijk was voor Coevorden als een vijand het kasteel in bezit had. Helaas is het nooit weer opgebouwd. Het kasteel hield dus al in de 17^e eeuw op te bestaan.

De Heerlijkheid en alles wat daarbij hoorde kon geërfd worden. Toen in 1712 de heer van Gramsbergen overleed, had hij geen kinderen. Wie moest nu de heerlijkheid van hem erven? Veel van zijn familieleden vonden dat zij er recht op hadden. Het is niet zo gek dat ze zijn heerlijkheid wilden overnemen, want de heer had natuurlijk veel macht. Er kwamen wel twintig familieleden die meenden dat zijzelf de wettige erfgenaam waren, zelfs familieleden tot in de negende graad. Als je bedenkt dat je opa en oma je familie uit de 2e graad zijn en je oom en tante uit de 3e, kun je je voorstellen dat familie uit de negende graad zelfs wel onbekende familie kan zijn. We weten dat uiteindelijk in 1727 de familie Van Rechteren het huis gekocht heeft.

Figuur 3: tekening van het Huis Gramsbergen (eind 17^e eeuw)

Het Huis Gramsbergen heeft nog gestaan tot 1822, ongeveer 150 jaar langer dan het kasteel. Tegenwoordig zijn in Gramsbergen nog wel de toegangspoorten van het kasteel te zien.

Figuur 4: toegangspoorten van het Kasteel Gramsbergen

De thesaurus van Gramsbergen

In 1608 begon Jodocus Ginck uit Zweibrücken te schrijven over de medische kennis die hij als arts had. Anderen vulden de tekst aan, waardoor er uiteindelijk een boekwerk van 350 pagina's ontstond. Daarin werd geschreven over het menselijk lichaam, hoe alledaagse ziekten ontstaan en op welke manier ze te genezen zijn.

Hoe weten we van dit oude boek af? Heel simpel: al die honderden jaren is het bewaard gebleven. In 1987 is het gevonden door iemand die heel veel weet van de geschiedenis. In een huis in Gramsbergen, dat ook nog eens 'Docters' heet. Het kan maar zo zijn dat één van de schrijvers van het boek in dat huis gewoond heeft. Jodocus was waarschijnlijk arts in het leger en heeft toen het boek steeds meegenomen naar de plaatsen waar hij met het leger moest zijn. Zo is het eerst in Oldenzaal terecht gekomen en later in Den Velde. De laatste bewoner van het huis, Lucas Grimmerink, wist niet beter of het boek was altijd al in huis.

Het boek wordt een thesaurus genoemd. Dat betekent 'naslagwerk': je kunt er dingen in opzoeken als je iets te weten wil komen. Bijvoorbeeld welke ziekte bij welke klachten hoort. Of met welke medicijnen je een ziekte wel of beter niet kan behandelen. Maar er staat ook informatie in over de stand van de sterren en over tovenarij.

Figuur 5: de thesaurus van Gramsbergen

De taal waarin de thesaurus geschreven is, is niet op elke bladzijde hetzelfde. Hoe dat kan? Het is geschreven door minstens drie verschillende personen, die in verschillende plaatsen opgegroeid zijn. Bij de taal van de eerste is veel invloed uit het Duitse gebied aan de grens te lezen. Bij de tweede worden die typische Duitse invloeden al wat minder en bij de derde is het grotendeels Nederlands. Soms staan er ook nog woordjes of opmerkingen in de kantlijn geschreven. Dat kon bijvoorbeeld zijn om aan te geven dat een behandeling of medicijn al is uitgetoetst en bleek te werken. Dat is natuurlijk nuttig om te weten als je als dokter in een boek naar een werkzaam medicijn zoekt.

Veel ziekten die beschreven worden komen ook in onze tijd nog voor, maar de manier van genezen is heel anders dan nu. Kijk maar naar het volgende stukje tekst uit het boek. Het staat er eerst in de oorspronkelijke taal. Daarna komt de vertaling, zodat iedereen het kan begrijpen. Het is wel leuk om de oorspronkelijke tekst ook te lezen. Leestekens gebruikten ze bijna niet en de taal is lastig. Maar het gemakkelijkst is om de tekst hardop te lezen, zodat je kunt horen dat de tekst nog wel een beetje op ons Nederlands lijkt:

*vor schmerzen der oren
dreij blatter lauch 3 Regen wurm
zer stos sit mit bomolie drof in die
oren es stillet den schmerzen*

Voor oorpijn.

Drie bladeren van ui en 3 regenwormen
zeer fijnstampen met olijfolie en druppelen in de
oren. Dit stilt de pijn.

Hier zie je dat vooral natuurlijke ingrediënten gebruikt worden voor een geneesmiddel: ui, olijfolie en zelfs wormen. Ook in andere gevallen is dat zo. Kijk maar eens naar het volgende recept (een loog, dat is een soort mengsel met water) tegen haaruitval:

*Allopecia ist ein fal der har mit schweren
schipen und furus das sin kleien des haupts
vor dat auszfallen mag ein
laug
nim von Eschen welich gebrand ist aus dauben
kat und schwag das haupt darmit ist
Exberijmend hast kein dauben kat
so nim die mittels Rinden vom
Eijhenbaum und sit in waser und wasch
das haubt darmit thu of las selbs
druckhen*

Alopecia is haaruitval met veel
schubben en roos, dat zijn hoofdschilfers.

Voor het uitvallen maakt men een loog.

Neem as van gebrande duivenkak en wrijf het hoofd daarmee in. Het is een experiment. Hebt u geen duivenkak, neem dan tussenschors van eikenboom, kook het in water en was daarmee het hoofd. Droog het af of laat het vanzelf opdrogen.

Het belangrijkste ingrediënt van dit middel is dus duivenpoep. Als jouw dokter jou zo'n middelje zou voorschrijven, zou je toch wel raar opkijken. Dit recept hoefden de mensen gelukkig alleen op hun hoofd te smeren. Maar zulke – voor ons ongewone – recepten moesten ook wel eens opgedronken worden! Bekijk het volgende recept maar eens:

*vor die watter sucht oder gel sucht die
mit dieser Remedie vil menschen hebben
geholfen und genesen in 20 oder 30 tage
Recipe stercoris Anseris uncia ij dissolve com uncia ij vini
Albi coletur fiat potio detur duabus
Hodis Ante pastum*

Voor waterzucht of voor geelzucht.
Met deze remedie heb ik veel mensen geholpen en genezen in 20 tot 30 dagen.
Recept: Ganzenmest (2 ons), los dit op met 3 ons witte wijn, laat dit koken tot een drankje en geef twee maten voor het eten.

Deze voorbeelden laten zien hoe de doktoren in de 17^e eeuw werkten en wat er in die tijd gedaan werd om mensen beter te maken. Zo zie je dat onderzoek naar het lichaam en naar geneesmiddelen uiteindelijk heel belangrijk is geweest, omdat het heeft geleid tot de pilletjes die tegenwoordig gebruikt worden en heel precieze operaties die kunnen worden uitgevoerd. Je zou het als volgt kunnen zeggen: een dokter uit de 17^e eeuw wist een beetje over heel veel van het lichaam, maar een dokter van nu weet heel veel over een beetje van het lichaam.

5 Gramsbergen in kaart door de eeuwen heen

Hier volgen verschillende kaarten die in de loop van de tijd van Gramsbergen en omgeving gemaakt zijn. Al heel lang geleden zijn mensen begonnen met kaarten maken. Zulke precieze meetinstrumenten als tegenwoordig om afstanden te berekenen hadden ze nog niet, dus afstanden op een kaart klopten vaak niet helemaal. Dat was ook niet het belangrijkste. Voor de bisschop van Utrecht bijvoorbeeld, die plaatsen in Drenthe in zijn bezit kreeg, was het belangrijker om te zien over welke plaatsen hij de baas was. Daarom kreeg hij daar in 1524 een kaart van. Verder ging het er om dat een kaart globaal liet zien welke plaatsen in de omgeving lagen en hoe je van de ene naar de andere plaats kon komen.

De eerste kaart is in 1634 gemaakt door Cornelius Pynacker (figuur 6). Deze kaart ging vooral over Drenthe, maar Gramsbergen wordt ook genoemd. Veel details zijn niet te zien. Het enige waar Gramsbergen mee wordt aangeduid, zijn twee cirkeltjes. Er is zelfs geen kerk getekend. De plaats zelf is dus nog niet heel groot geweest (zie daarvoor ook §2.6), maar de belangrijkste dingen in de omgeving zijn wel te zien: de rivier de Vecht (*Vecht Flu* genoemd, 'fluvium' betekent *rivier* in het Latijn) en het riviertje de Reest

(*Resta flu.*). Verder zijn er dichtbijgelegen plaatsjes getekend als Venebrugge, Holthone en Lutten, maar ook steden als Hardenberg en Coevorden. De roze lijn geeft aan waar de provinciegrens van Overijssel met Drenthe (gele lijn) loopt. Het stukje groene lijn dat je ziet, is de grens met Duitsland. Van Hardenberg naar Coevorden loopt, redelijk dichtbij Gramsbergen, een weg die via Holthone gaat. Dat zal in die tijd de belangrijkste weg zijn geweest.

Figuur 6: deel van een kaart van Cornelius Pynacker uit 1634

De volgende kaart, figuur 7, is gemaakt in 1652 door kaarttekenaar (ook wel 'cartograaf' genoemd) Nicolaas ten Have. Een verschil tussen deze en de vorige kaart is niet de manier waarop Gramsbergen geschreven is, maar de manier waarop de letter 's' geschreven werd. Kijk maar eens goed: op de

vorige kaart lijkt het net een 'f', terwijl het op de kaart uit 1652 geschreven is met een 's' zoals wij die ook nu nog kennen.

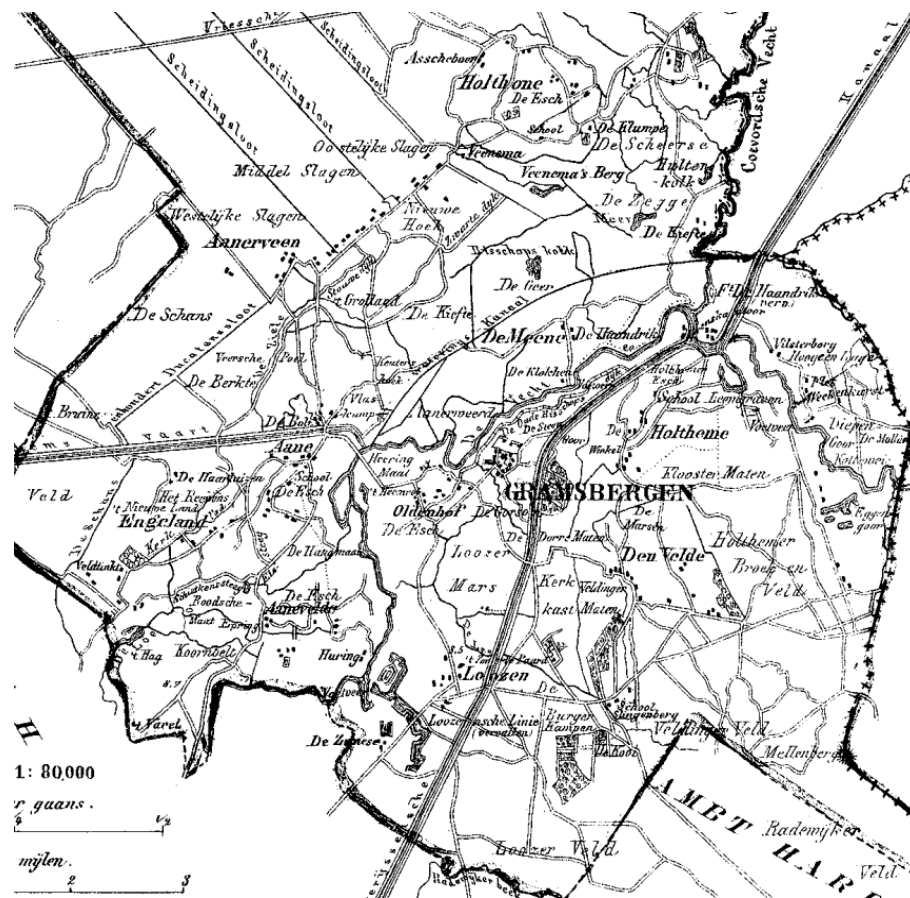

Figuur 7: deel van een kaart van Overijssel uit 1652

Wat verder opvalt, is dat de kaart veel meer informatie laat zien. Hardenberg, Coevorden, Lutten, Venebrugge en Holthone staan er nog steeds op, maar er zijn nog veel meer kleine plaatsjes afgebeeld. Om Gramsbergen heen zie je aan de kleine rode vlekjes dat ook Ane, Anevelde, Loozen en Den Velde al als

plaatsjes beschouwd werden. Er is zelfs al wat verschil te zien tussen de verschillende dorpjes: de ene heeft meer rode vlekjes dan de ander (en dus meer bebouwing), sommigen hebben ook een kerk. De rivier de Vecht staat er ook weer op, net als de weg van Hardenberg naar Coevorden. Maar er zijn er nog veel meer getekend. Deze kaart zou je al een heel eind op weg helpen om met de boot of te paard van de ene naar de andere plaats te komen. Ook zie je aan de achtergrondkleur dat er verschil is in grondsoort (de Hardenberger Heide en het Veen worden aangegeven) en dat er soms bosjes staan (kleine groene boompjes). Wat nog wel een overeenkomst is met de vorige kaart is dat de provincie- en landsgrenzen gekleurd zijn.

Een latere kaart is gemaakt in 1867 (figuur 8). Daar wordt niet alleen gesproken over Gramsbergen als plaats, maar over Gramsbergen als gemeente. Wat direct opvalt, is dat er heel veel details getekend zijn. Straatjes, riviertjes, kanalen, plaatsen, wijken, dijken. Er zijn niet alleen speciale tekens om kerken aan te geven (+), maar ook molens (⚙). Helaas is de tekening te klein om deze tekens goed te kunnen zien. Maar het feit dat ze aangegeven zijn, is wel een aanwijzing dat de mensen in die tijd het bruikbaar vonden op kaarten. De kruisjes aan de rechterzijkant geven de grens met Duitsland aan.

Figuur 8: kaart van de gemeente Gramsbergen uit 1867

Tot slot hebben we een moderne kaart van Gramsbergen. Een groot verschil met alle voorgaande kaarten. Een kaart in kleur hebben we al eens gezien. Dat bleek inderdaad handig te zijn: zonder tekst kun je dan aangeven of een gebied gebruikt werd om te wonen, werken of dat er niets gebouwd was. Tegenwoordig is het standaard om alle woongebieden oranje te kleuren en alle industriegebieden paars te maken. Op die manier weet iedereen in Nederland bij het zien van een kaart van een onbekende plaats direct waar hij huizen of fabrieken kan vinden. Parken en natuurgebieden zijn donkergroen gekleurd.

Figuur 9: moderne kaart van Gramsbergen

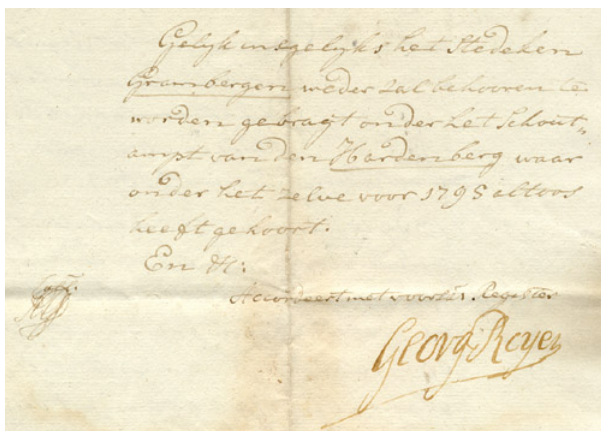
In figuur 9 zie je duidelijk dat de belangrijke wegen groter en feller zijn gemaakt. Verder is het natuurlijk belangrijk dat de spoorlijn ook aangegeven wordt. Dat zie je aan de grijs/witte lijn. Ook het water is nuttig om te tekenen. Water was vroeger misschien nog wel belangrijker, omdat veel vervoer toen nog over het water ging en veel kanalen en rivieren met elkaar verbonden waren.

Opvallend is dat er in de loop van de jaren vooral veel is bijgebouwd. Een moderne plattegrond van Gramsbergen heeft veel meer delen waar huizen, winkels en fabrieken staan. Tegenwoordig zijn kaarten nog veel preciezer. Vooral via internet wordt er veel gebruik van gemaakt (denk bijvoorbeeld aan de routeplanner en aan Google Maps). Zolang Gramsbergen verandert, blijven we ook nieuwe kaarten nodig hebben. Dat gebeurt dus zeker al sinds 1634.

6 2001: een nieuwe gemeente

Het gebied van Gramsbergen was klein: alleen de directe omgeving hoorde bij de plaats. In 1748 waren er maar 342 mannen, vrouwen en kinderen, die samen 65 gezinnen vormden. In 1818 was het aantal inwoners gegroeid naar 1283 en in 1824 waren het er 1399. Dit bleef toenemen, zodat er in 1830 al 1498 mensen wonen. Het aantal van 2000 inwoners werd bereikt in 1867.

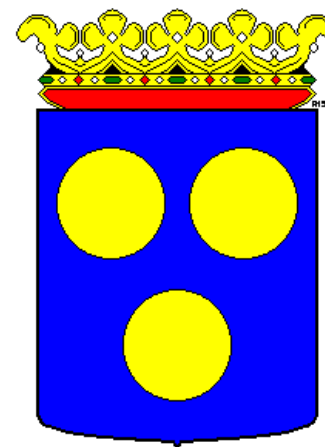
Gramsbergen hoorde eeuwen terug al bij Hardenberg. Een eerste 'gemeente' Gramsbergen heeft kort bestaan, van 1795 tot 1803. Het heette toen 'Schoutambt Gramsbergen'. Daarna hoorde het weer bij het Schoutambt Hardenberg.

Figuur 10: brief uit 1803 waarin staat dat Gramsbergen weer bij het Schoutambt Hardenberg gaat horen

Het wapen van de oude gemeente Gramsbergen is officieel verleend op 24 november 1819. Acht jaar eerder was het echt een zelfstandige gemeente geworden, waarbij Anevelde, Ane, Anerveen, De Meene, Holthone, Holthome, Den Velde, Loozen en de Heerlijkheid Gramsbergen hoorden. Het verhaal gaat dat de drie gele cirkels op het gemeentewapen symbool stonden

voor drie kruistochten die de Heren van Gramsbergen gemaakt zouden hebben. Als bewijs van de tocht zou de Heer van Gramsbergen uit het Verre Oosten (Byzantium) een gouden munt meegenomen hebben, maar of dit echt waar is, weten we niet.

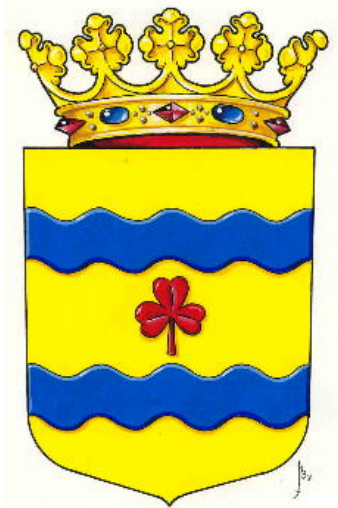
Figuur 11: gemeentewapen van Gramsbergen (tot 2001)

Begin 1900 wisten de Gramsbergenaren niet meer wat een 'wapen' precies was. Toen de koning vroeg om alle wapens te registreren, antwoordde de gemeente dat zij helemaal geen geweren had om te laten registreren en er ook geen geld voor had om ze wel te kopen. Het gemeentewapen werd blijkbaar niet meer gebruikt, want er moest worden uitgelegd dat de koning het gemeentesymbool in de vorm van een schild bedoelde.

Tegenwoordig bestaat de gemeente Gramsbergen niet meer. Samen met Avereest en Hardenberg is Gramsbergen opgenomen in de nieuwe gemeente Hardenberg. De oude gemeente Gramsbergen heeft al met al bijna 190 jaar bestaan; tot het moment waarop veel Nederlandse gemeenten

opnieuw werden ingedeeld: de gemeentelijke herindeling. Die ging gelden op 1 januari 2001. Ook is er toen een nieuw gemeentewapen ontworpen. Het moest natuurlijk wel passen bij alle drie de oude gemeenten. Wat bij Hardenberg, Gramsbergen en Dedemsvaart altijd belangrijk is geweest, is water. Daarom is het volgende wapen ook gekozen voor de nieuwe gemeente Hardenberg.

Figuur 12: gemeentewapen van Hardenberg (vanaf 2001)

De twee blauwe golvende balken staan voor de rivieren de Vecht en de Reest, het klaverblad geeft aan dat de boeren een belangrijke rol spelen in de gemeente.

Door de herindeling zijn de gemeentehuizen nu samen gekomen in Hardenberg. Iedereen uit de vroegere gemeenten Hardenberg, Gramsbergen en Avereest werkt vanaf dat moment samen aan één nieuwe grote gemeente. Helemaal nieuw is dat eigenlijk ook niet. Al eerder hebben mensen moeten samenwerken, over de grenzen van de oude gemeenten heen. Denk

bijvoorbeeld maar eens aan de oorlogstijd, waarin boeren de mensen uit de stad hielpen om aan eten te komen.

Verandering geeft je vaak het idee dat alles anders wordt en dat alles van de tijd daarvoor 'oud' is. Maar als je kijkt naar Gramsbergen, moet je één ding toegeven: ondanks de verandering blijft er ook veel hetzelfde, denk bijvoorbeeld aan de toegangspoort van het oude kasteel, die er nog steeds staat. Daarvoor hebben mensen moeten samenwerken. Niet alleen om iets hetzelfde te houden, maar ook om voor verandering te kunnen zorgen. Door te doen wat je doet, 'maak' je eigenlijk ook nu geschiedenis. Of dat nou thuis is, met de hele school, later in je werk of met iedereen in Nederland. Iedereen heeft zijn eigen stukje geschiedenis. Geschiedenis is dus helemaal niet 'oud' en 'stoffig': het laat zien wat er allemaal verandert, het leeft!

3 CONCLUSIE

Kort samengevat komt de geschiedenis van Gramsbergen op het volgende neer: In Gramsbergen zijn sporen gevonden uit de Prehistorie van 35.000 tot 10.000 jaar oud. Gebruiksvoorwerpen geven aan dat er 10.000 jaar terug al mensen in het gebied van het latere Gramsbergen gewoond hebben.

Zekerheid over Gramsbergen in de Middeleeuwen hebben we niet, maar zeker halverwege de 15^e eeuw is er sprake van het 'stedeke' Gramsbergen. Ook archeologische vondsten wijzen op bewoning.

Gramsbergen is door de eeuwen heen behoorlijk veranderd. In de 16^e eeuw brandde bijna heel Gramsbergen twee keer af. Eind 18^e eeuw was er opnieuw een brand, waarbij ook veel verwoest werd. De toren en de kerk waren Gramsbergens trots, dat verder niet heel mooi scheen te zijn. Veel mensen waren wever en landbouwer/veehouder. Een belangrijke plaats in Gramsbergen is nog steeds het Meiboomsplein.

De belastinggegevens na de Middeleeuwen laten zien dat Gramsbergen niet een heel rijke plaats moet zijn geweest: weinig belasting betekent ook maar weinig inkomsten. Het kanaal *De Dedemsvaart*, dat Gramsbergen met Hasselt verbond, was een groot project. Het zorgde voor werk en betere handel en vervoer. De wereldwijde crisis in 1929 was nadelig voor de economie en dus ook voor de geldzaken van Gramsbergen.

Op politiek gebied is er al die eeuwen ook heel wat gebeurd rondom Gramsbergen. In 1227 was de Slag bij Ane, waarbij de Drenten de bisschop versloegen in het moeras. De strijd om macht ging door, ook in de 16^e en 17^e eeuw. Soldaten, prinses, een bisschop en heren uit het buitenland en uit Nederland vochten om de macht over Gramsbergen. Het kasteel was een

belangrijk gebouw. Vanaf 1813 zijn de Fransen niet meer de baas in Overijssel. Buitenlandse overheersing komt helaas wel terug: tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitsers onder leiding van Hitler de macht.

Ook over het geloof komen we wat te weten via oude bronnen: een opgegraven Mariabeeldje en een bord met de naam Johannes maken het aannemelijk dat het geloof een rol speelde in middeleeuws Gramsbergen. Een kerk heeft er bovendien ook gestaan, in ieder geval vanaf 1389. In 1608 kwam de eerste predikant. Veel verdiende hij er in Gramsbergen waarschijnlijk niet mee. De oude kerk werd verwoest in 1673. Tegenwoordig staat er een kerk uit 1878, waarvan de toren nog ouder is: deels 18^e-eeuws, deels 15^e-eeuws.

Gramsbergen kent enkele bijzondere verhalen. Bijvoorbeeld dat over het Huis en de Heerlijkheid Gramsbergen, waardoor de plaats haar eigen wetten en regels had. Omdat de heer veel macht had, was het een gewilde positie. Maar wanneer het kasteel in verkeerde handen kwam, kon dat voor groot gevaar zorgen. Een bijzonder boek dat in Gramsbergen bewaard is gebleven is de medische thesaurus, waarin allerlei kwaaltjes en recepten door dokters uit de 17^e eeuw staan uitgelegd.

Gramsbergen is in ieder geval vanaf de 17^e eeuw op kaarten weergegeven. Als je de kaarten vergelijkt, zie je in de loop van de tijd een ontwikkeling naar een weergave met steeds meer details en een groei van de plaats.

Sinds 1811 bestond de gemeente Gramsbergen officieel. Die gemeente is in 2001 opgehouden te bestaan en samengevoegd met Hardenberg en Avereest.

Vanaf de prehistorie tot nu: de plaats waar Gramsbergen ligt, blijft veranderen. Langzaam is het van Heerlijkheid naar Herindeling gegaan. Wie weet wat er in de toekomst nog allemaal staat te gebeuren..

4 VERDER LEZEN

In deze lesbrief staat informatie over veel verschillende onderwerpen die met Gramsbergen en haar geschiedenis te maken hebben. Misschien is er nog veel meer wat je te weten zou willen komen, of heb je informatie nodig over andere onderwerpen. Daarom volgt hier een lijst met literatuur die je daarbij kan helpen. In deze lijst staan teksten die voor deze lesbrief al gebruikt zijn, maar ook nieuwe teksten. Het kan gaan om boeken, websites, kaarten, archiefstukken enzovoort. Daarnaast kun je natuurlijk altijd in de bibliotheek of in het gemeentearchief zoeken wat er nog meer over Gramsbergen geschreven is. De literatuur is hieronder geordend aan de hand van een aantal mogelijke onderwerpen.

Landschap

- BUIST, G., *Geheimen van het Vechtdal* (Hardenberg 2000)
- HOUT, H. van, *Gramsbergen en De Krim in oude ansichten* (Zaltbommel 1975)
- HULST, G.F. van der, *Gramsbergen, waar de Vecht ons land binnenstroomt* (Hardenberg/De Krim 1979)
- KAREL, H., "Grenzen in Drenthe" in: *Drentse Historische Reeks 7* (Assen 2001)
- LEEST, A. van der, H. Stam et al., *Grote Historische Atlas Overijssel – topografische atlas van Overijssel in ca. 1905, schaal 1:25.000* (Tilburg 2005) kaart 290
- RAPPOL, M., *In de bodem van Salland en Twente* (Amsterdam 1993)
- SCHELHAAS, H., G. Dekkers et al., *Historische kerken in Overijssel. Jaarboek Overijssel '73/'74* (Zwolle 1973/1974)
- SEINEN, J.R. en G. de Wit, *tap voor stap langs de Vecht. Gramsbergen en Hardenberg* (De Krim/Hardenberg 1985)
- , *Hardenberg en Gramsbergen: stap voor stap naar 2000* (De Krim 1999)
- , *Westerheem* (afdeling 20). *Archeologisch tijdschrift met artikelen over Mariënberg en Gramsbergen* (Rotterdam 1993)

ARCHIEFSTUKKEN

- Gemeentelijke monumentenlijst gemeente Gramsbergen (Zwolle 2001), Gemeentearchief Hardenberg, Bibliotheek doos 11
- Kadastrale Atlas Overijssel 1832. Avereest en Gramsbergen – Kaartenmap en Tekstdeel (Zwolle 2002), Gemeentearchief Hardenberg, Bibliotheek doos 5

INTERNET

- [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drenthe_-_Drentia_Comitatus_-_Transiselandiae_Tabula_II_\(Cornelio_Pynacker,_1664\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drenthe_-_Drentia_Comitatus_-_Transiselandiae_Tabula_II_(Cornelio_Pynacker,_1664).jpg)
- [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Transisalanian_Provincia_-_Vulgo_Overijssel_\(Nicolaas_ten_Have\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Transisalanian_Provincia_-_Vulgo_Overijssel_(Nicolaas_ten_Have).jpg)
- <http://www.infocentrumvechtdal.nl/collectiemunten.html>

Strijd/oorlog

- BAKKER, G.L., *De spannende aprildagen van 1945*
- BOLKS, K. et al., *Stappen door de oorlogsjaren van Gramsbergen, 1940-1945. Verhalen en belevenissen uit de Tweede Wereldoorlog* (Gramsbergen 2006)
- GRADDESZ HELLINGA, G., *Geschiedenis van Nederland. De canon van ons Vaderlands Verleden* (Zutphen 2007)
- HEIJINK, G., *Met onvergetelijke moed - oorlog, verzet en bevrijding in N.O. Overijssel. Hardenberg, Gramsbergen, Lutten, Dedemsvaart, Ommen, Vroomshoop, Mariënberg, Bergentheim, Slagharen en omgeving* (Hardenberg 2005)
- IMPERIAL WAR GRAVES COMMISSION, *The war dead of the British Commonwealth and empire. Minor cemeteries in the province of Overijssel. Cemeteries in the province of Drenthe* (Liverpool/Londen/Prescot 1957)
- LENSEN, J.L., *Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (Gramsbergen)
- LUISMAN, F.J., *Saksers onder het Duitse juk – herinneringen uit de oorlogsperiode 1940-1945 in N.O.-Overijssel* (De Krim/Hardenberg 1981)
- VEEN, S. ten, M. Amsman et al., *Na zestig jaar. Zestien verhalen over verwerken en herdenken* (Zwolle 2005)

WEERDEN, J. van, *De Oorlogsvlag – een indrukwekkend document over gewapend verzet, sabotage en spionage in de Tweede Wereldoorlog met als uitvalsbasis Noordoost-Overijssel en Zuid-Drenthe* (Hardenberg 2008)

INTERNET

<http://gramsbergen.herdenking.nl/>

Personen

GOEDE, J.H. de, *Als de burgemeester luistert* (Alphen aan de Rijn 1953)

ARCHIEFSTUK: Brandweerwedstrijden Gramsbergen 16 mei 2009 – voorzien van historische informatie over de brandweer in Gramsbergen (Gramsbergen 2009), Gemeentearchief Hardenberg, Bibliotheek doos 44

INTERNET

<http://www.ioresearch.nl/hardenberg/bevolking.htm#>

Ontwikkeling Gramsbergen

LETTINCK, N., *Wonen in het Vechtdal; Gramsbergen, Hardenberg, Ommen en Dalfsen* (lesbrief en excursie) (Zwolle 2006)

ROEST, H., *Woningstichting De Krim-Gramsbergen 75 jaar. Kroniek van een woningstichting* (Anerveen 1993)

-, *Focus op Gramsbergen en Hardenberg, 1998* (Gramsbergen/Slagharen/Hardenberg 1998)

-, *Gramsbergen, kern met verleden, actief in het heden* (Gramsbergen)

ARCHIEFSTUK: Smokkelverhalen. Fietsen langs oude smokkelplekken in Hardenberg, Gramsbergen en Elsen (KCO), Gemeentearchief Hardenberg, Bibliotheek doos 26

NIEUWSBERICHTEN: 'De Vechtstreek'. Nieuws- en Advertentieblad voor Stad Hardenberg, Ambt Hardenberg, Gramsbergen, Dedemsvaart enz, 08/12/1934

INTERNET

<http://www.gramsbergen.nl/site/index.php?a=algemeen&menu=gramsbergen>

<http://www.hardenberg.nl/smartsite.shtml?id=21991>

Algemeen

HOVE, J. ten, *Het Overijsselse geschiedenisboek* (Zwolle 2007)

KEMPERMAN, E.E., *De thesaurus van Gramsbergen. Een 17^e-eeuws medisch handschrift ontsloten* (Kampen 2009)

SOLDAAT, R., *'t Is goed toeven in Hardenberg, Dedemsvaart en Gramsbergen* (Hardenberg 1981)

WOLBINK, E. en A.C.A. Pullen, *Monumenten in de gemeente Hardenberg* (Hardenberg 2008)

WOLTERS-NOORDHOFF ATLASPRODUCTIES, *Grote Historische atlas van Nederland, deel 3 – Oost-Nederland 1830-1855* (Groningen 1990)

ARCHIEFSTUK: Afbeeldingen e.d. van de voormalige gemeentewapens en van het wapen van de gemeente Hardenberg 2001/, Gemeentearchief Hardenberg, Bibliotheek doos 28

INTERNET

<http://beeldbank.nationaalarchief.nl/>

http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Old_maps_of_Overijssel

http://provincie.overijssel.nl/beleid/cultuur/historie_van/overzicht_regio's_en/geschiedvertelling/hardenberg

<http://www.ngw.nl/g/gramsber.htm>

<http://www.ngw.nl/h/hardenbe.htm>

<http://www.overijsselinkkaart.nl>

Deze lesbrief is opgezet door de Gemeente Hardenberg om de leerlingen van de hogere basisschoolgroepen kennis te laten maken met de geschiedenis van hun eigen regio en, bij het zoeken naar informatie daarover, de stap naar het gemeentearchief te verkleinen.

Laura Schipper, augustus 2009